

УДК 141.132"16/18"

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2020.31.9>

РАЦІОНАЛІЗМ ЯК МЕТОДОЛОГІЧНА ОСНОВА ФІЛОСОФІЇ НОВОГО ЧАСУ

Остап Моравецький

*Львівський національний медичний університет імені Данила Галицького,
кафедра філософії та економіки
вул. Шимзерів, 3а, 79010, м. Львів, Україна*

Розглядається сутність раціоналізму як методологічної парадигми філософії Нового часу. Акцентується, що історико-філософський період кінця XVI – початку XVII століття формує не схожі на Середньовіччя реалії, що своєю чергою детермінують появу нової світоглядної картини, відмінної від теоцентризму. Суттєвим досягненням філософії Нового часу є співіснування двох методологічних основ наукової революції: емпіризму й раціоналізму. Якщо емпіризм у науковому пізнанні звертався до результатів досвіду, то раціоналізм робив акцент на логіці й математиці. Незважаючи на певні суперечності щодо особливостей розвитку науки, обидві методологічні парадигми не виключали одна одну, визнаючи основні принципи й закономірності своїх конкурентів: і Ф. Бекон, і Р. Декарт не відмовлялися від застосування силогізму як способу мислення, засобу визначення раніше відкритої істини, проте не бачили в ньому можливості відкрити нові знання. У межах однієї методологічної парадигми раціоналізм піддається суттєвим суперечностям щодо розуміння його сутності самими представниками такої методології: ідеаліст Г. Лейбніц у своїх розвідках аргументував критичні зауваги матеріалістичного раціоналізму Б. Спінози всупереч тому, що саме його вчення є основою поглядів мислителя. Матеріаліст Т. Гоббс гостро критикував дуаліста Р. Декарта, незважаючи на те, що саме завдяки Картезію йому вдалось «синтезувати» раціоналізм із сенсуалізмом Ф. Бекона задля об'єднання цих методів у єдиний систематичний метод пізнання. Класиком раціонального підходу до науки вважається Р. Декарт. На його думку, метод дає змогу науці не орієнтуватися на окремі відкриття, а планомірно й цілеспрямовано розвиватись, включаючи в своє поле зору все більш широкі кола невідомого, тобто перетворити науку на найважливішу сферу людської життєдіяльності. Визначено, що напрацювання мислителів Нового часу мають суттєве відображення у сучасній науці, зокрема раціоналізм й аналітична геометрія є основами теоретичної фізики.

Ключові слова: наукова революція, раціоналізм, емпіризм, наукова раціональність, філософія Нового часу.

Приблизно у період кінця XVI й початку XVII століття філософія зіштовхується із новими реаліями, несхожими на добу Середньовіччя. Суспільні зміни, що почали активно відбуватись на території Західної Європи, внесли свої корективи як у формування нової не теоцентричної картини світу, так і у об'єкт критичної рефлексії. Новий час поступово утверджує себе через повільний та досить складний процес формування системи філософського світогляду й духовного стану самого людського життя. У цей період відбувається наукова революція, котра практично унеможливило подальше дослідження природознавства без розвитку науки. Саме розуміння наукової революції прийнято пов'язувати передусім із такими іменами, як Коперник, Галілей та Ньютон. Саме з результатів їхніх досліджень, що сягають своїми коренями до раннього Відродження, й розпочався процес становлення наукової раціональності, котра залишається актуальною і сьогодні. Загалом, варто також наголосити й на тому, що філософія Нового часу формувалася під гаслами свободи, рівності, активності індивіда, й основним засобом їхнього досягнення стало саме раціональне знання.

Історико-філософський період Нового часу подарував сучасній філософії низку вагомих наукових напрацювань, пов'язаних із такими іменами, як: Р. Декарт, Б. Спіноза, Г. Лейбніц, Ф. Бекон, Т. Гоббс, Дж. Локк, Дж. Берклі, Д. Юм та ін., що допомогло сформулювати два основні напрями філософської методології емпіризму й раціоналізму. Основні ж ідеї останнього відображені у розвідках Р. Декарта, Б. Спінози, Г. Лейбніца та ін. представників європейської філософії XVI–XVII століть.

У своєму вузькому розумінні раціоналізм – це гносеологічна програма, розроблена мислителями Нового часу, що формувалась практично у постійній дискусійній напрузі із представниками емпіризму як альтернативного методологічного підходу філософського вчення. Основою раціоналізму прийнято вважати вчення про роль розуму у процесі пізнання істини. Розум – головне джерело правдивого знання й критерій його істинності. Найбільш яскравими представниками раціоналістичної парадигми філософії Нового часу вважають Р. Декарта, Б. Спінозу, Г. Лейбніца, котрі зробили величезний внесок у розуміння діяльності людського розуму як єдино можливої методології й філософського обґрунтування, визначаючи основні ідеї і принципи раціоналізму [2; 4].

Науковий внесок філософів-раціоналістів відображається у ідеї вищого розуму Божественного творіння, що ґрунтується на раніше розвинутих постулатах природознавства та математики. Раціоналізм, як методологічна основа філософії Нового часу, зосереджується на проблемі наукового методу, відштовхуючись від схоластичних методів спекулятивних теорій буття. Очевидним є той факт, що в XVI–XVII ст. мислителі, трактуючи природу, нівелюють протиставлення природного й штучного, більше того, механіка стає ядром фізики як науки про природу, одночасно задаючи парадигму для дослідження багатьох природних явищ. Всупереч очевидній відмінності між самосутнім і сконструйованим вони наполягають на можливості їх ототожнення з метою пізнання природи. У цьому зближенні, до речі, полягає відмінність новоєвропейського розуміння природи від її античного тлумачення [6, с. 41].

Закладаючи ідеї абсолютного розуму, універсального засобу пізнання реальності та впорядкування соціального буття, філософія Нового часу набуває кількох характеристик: у методології науки відбувається поділ на суб'єкт і об'єкт; формується механічна світоглядна картина; у науку вводиться поняття «експеримент»; аргументування принципів панування людини над природою. Людина, ставлячи себе на місце суб'єкта, що пізнає, ототожнює себе з Богом, у результаті чого між свідомістю й розумом можна ставити знак ототожнення, оскільки якщо суб'єкт, що пізнає, може «випробувати» природу, то, відповідно, нівелюється необхідність у використанні античного розуму як «інтелектуальної інтуїції», що проникає безпосередньо у буття й «відображає» його цілісність і єдність. Своєю чергою поділ самого пізнання на досліджуючий суб'єкт і досліджуваний об'єкт призводить до розколу самого буття, що яскраво відображено, з одного боку, у дуалізмі картезіанського вчення, з іншого – у спробі емпіристів звести пізнання до чуттєвого досвіду, що призвело до юмівського заперечення можливості раціональності, в тому числі й до «науковості».

Як уже нами зазначалось, філософія Нового часу ґрунтується на двох методологічних парадигмах – емпіризмі й раціоналізмі. Якщо методологія емпіризму – це методологія формування емпіричного підґрунтя наукової теорії й основи її емпіричної доказовості, то основна суть останнього закладена у твердженні про те, що логічне зчеплення ідей і фактичний зв'язок речей є тотожними, а істина, джерелом якої є розум, має бути абсолютною, вічною, загальнообов'язковою, а отже, не може існувати поза досвідом. Варто також зауважити й те, що, попри дещо суперечливі позиції обох парадигм, вони не заперечували одна одну. Будучи представниками класичної філософії Нового часу, ні Ф. Бекон не заперечував

значення дедукції, ні Р. Декарт не заперечував значення досвіду й індукції. Обое чітко розуміли, що науковий метод ґрунтується саме на діалектичному поєднанні індукції і дедукції: Ф. Бекон підкреслював провідну роль досвіду та індукції, Р. Декарт – логічного аналізу й правильних висновків.

Центральною проблемою раціоналізму, як методологічного підходу філософії Нового часу, є проблема визначення підґрунтя наукового знання, вирішення якої здійснювалось за допомогою дотримання двох ключових стратегій: єдиним джерелом знань є досвід (емпіризм) і зразком істинного знання є математика, у XVII столітті – ключовий елемент дослідження природних явищ. Власне кажучи, шлях математики, що починається із очевидної і безперечної істини, був визнаний таким, що найбільш точно відображає установку раціоналізму, і отже, є загальним методом пізнання. Представникам раціоналістичної парадигми XVII ст. удалось заснувати механічну модель світобудови й водночас знайти її недосконалість. Теорія Абсолюту, що, на їхнє переконання, є необхідним складником цієї системи – це не тільки даність епосі, але й спосіб, завдяки якому можна попередити недосконалість. Звідси розуміння Бога – «єдиної гарантії раціонального механізму створення світу, механізму, що уможливує адекватне пізнання світу людиною» [2, с. 353].

У класичній раціоналістичній традиції відбувається формування уявлення про тотожність розуму самому собі як про індивідуальну свободу, що володіє розумом людини. Незважаючи на всі суперечності «зовнішньої історії», «внутрішня історія» розуму залишається цілком стабільною. В цьому плані розум, раціональність – безумовні, розум не може бути нерозумним, нераціональним. Він за визначенням надзвичайно адекватний і доцільний. Саме тому поняття «розум», «раціональне» тлумачаться як категорії, незалежні від епохи й конкретних умов, вони означають щось стале й незмінне. Раціональність починає належати методу – процедурі вимірювання. Важливо підкреслити, що поняття розуму, розумного, раціонального мають яскраво виражений ціннісний характер, навіть більше – вони виражають, власне кажучи, цінність вищого ґатунку, таку, яку можна вважати божественною, саме в цьому, а не в атрибуті індивідуального людського розуму зароджується джерело найвищої цінності раціонального. Розум веде людину до особливої духовної свободи і дає їй здатність осягнення сутності буття і законів Космосу [2; 4]. Весь універсум керується законами Розуму та Логосу, а не тільки партикулярною людською свідомістю, прикладом чого, на нашу думку, є вчення Платона про розум, панлогізм Г. Лейбніца, теза Галілея про «Книгу природи» та ін. Навколишній світ, згідно з переконаннями Галілея, Р. Декарта, Г. Лейбніца й Ньютона, влаштований за логіко-математичними принципами, що значною мірою сприяло формуванню класичного ідеалу раціональності.

Філософія Нового часу акцентує на раціональній основі світу, а це означає, що її можна розчленувати за допомогою аналізу на логічно пов'язані між собою і математично точно обґрунтовані складові елементи. Так, Т. Гоббс, прагнучи усвідомити будь-який процес як розумний, ототожнює світ із розумно збудованим механізмом, Б. Спіноза змушує саму субстанцію – природу – розвертатися відповідно до законів евклідової геометрії, Г. Лейбніц підлаштовує свій підхід до позначки ідеального божественного розуму, в лоні якого пізнання речей тотожне спогляданню за ними [5, с. 5]. Загалом, у наукових розвідках мислителів Нового часу зустрічаємо не тільки різні види раціоналізму, але й певні суперечності щодо його розуміння самими ж філософами. Так, наприклад, ідеаліст Г. Лейбніц у своїх розвідках аргументував критичні зауваги матеріалістичного раціоналізму Б. Спінози всупереч тому, що саме його вчення є основою поглядів мислителя. Матеріаліст Т. Гоббс гостро критикував дуаліста Р. Декарта, незважаючи на те, що саме завдяки Карте-

зію йому вдалось «синтезувати» раціоналізм із сенсуалізмом Ф. Бекона задля об'єднання цих методів у єдиний систематичний [5, с. 7]. Раціоналістична парадигма філософського вчення Нового часу сформувалась у вигляді незвичайного складного механізму, сконструйованого й функціонуючого згідно з наперед придуманими законами й принципами: людина – це споглядач, що фіксує реальні події, встановлює зв'язок між явищами природи, пізнає управлінські закони механіки, й завдячуючи цим якостям може передбачати певні події чи явища.

Одним із яскравих основоположників раціоналізму вважається Р. Декарт. Власне, саме з нього й починається новий відлік філософської парадигми раціоналізму Нового часу і саме вибудувана ним методологія як фундамент науки суттєво вплинула на розвиток усієї подальшої філософської думки [3, с. 124]. Згідно з Р. Декартом судження: «Я мислю, отже, я існую» є абсолютним та беззаперечним [2, с. 268], що є свідченням існування невід'ємного від мисленнєвого, пережитого суб'єктом процесу пізнання. У його філософському вченні істина як виразне й зрозуміле знання гарантується існуванням Бога, джерелом мислення та ідей, усі ж сумнівні ідеї для Декарта є неправдивими, оскільки вони є продуктом діяльності самої людини [2]. Таким чином, у судженнях мислителя формується метафізичне коло: через самосвідомість підтверджується існування реальності, включаючи бога, проте разом із тим значимість доводів свідомості забезпечується в тому числі його присутністю. До слова, раціоналістичний постулат «Я мислю» є основою єдиного наукового методу у розумінні Декарта.

Цей метод повинен перетворити пізнання на організаційну діяльність, звільнивши його від випадковості, від таких суб'єктивних факторів, як спостережливості і гострий розум, з одного боку, удача і щасливі обставини – з іншого. Метод дає змогу науці не орієнтуватися на окремі відкриття, а планомірно й цілеспрямовано розвиватися, включаючи у своє поле зору все більш широкі кола невідомого, тобто перетворити науку на найважливішу сферу людської життєдіяльності. Згідно з вченням Р. Декарта «розум – це крайня субстанція, неповна, залежна від чогось іншого і прагнуча чогось кращого і більшого, ніж сам я...» [2, с. 3].

Важливим елементом становлення філософської системи раціоналізму Р. Декарта було його розуміння природи. У своїх розвідках мислитель ототожнює природу із просторовою протяжністю, а процес її вивчення з її конструюванням. Наука, за Р. Декартом, є конструктором гіпотетичного світу, еквівалентного до будь-якого іншого за умови, що він може пояснити явища, отримані через досвід. Акцентуючи на нерозривній єдності фізики та метафізики, він характеризує метафізику як корінь, а фізику як стовбур дерева, наголошуючи на неможливості їх одноосібного існування, оскільки фізика є вченням про природу, котре не існує поза людиною та незалежно від неї. Раціоналізм Р. Декарта з найбільшою силою підкреслює значення достовірного знання, орієнтованого на математику. Мислитель формує три основні правила дедуктивного методу: у будь-якому питанні має міститися невідоме; невідоме повинне мати якісь характерні особливості, щоб дослідження можна було спрямувати на осягнення саме цього невідомого; у питанні також має міститися щось відоме. Таким чином, дедукція – це визначення невідомого через раніше пізнане й відоме [2].

Як і у Ф. Бекона, методологія Р. Декарта носила антисхоластичну спрямованість. Ця спрямованість виявлялася насамперед у прагненні до досягнення таких знань, які посилювали б владу людини над природою, а не були б самоціллю й засобами доказовості релігійної істини. Іншою важливою рисою картезіанської методології, що також зближує її з методологією Ф. Бекона, є критика схоластичної силогістики. Схоластика, як відомо,

вважала силогізм головним знаряддям пізнавальних зусиль людини. І Ф. Бекон, і Р. Декарт прагнули довести неспроможність такого підходу. Обоє мислителів не відмовлялися від застосування силогізму як способу міркування, засобу повідомлення раніше відкритої істини. Але завдяки силогізму, на переконання філософів, неможливо здобути нове знання, а тому необхідно було, згідно з їхніми переконаннями, розробити такий метод, який був би ефективний у знаходженні нового знання [1; 2].

Програма раціоналізму була втіленням проєкту радикального перетворення філософії на основі принципів наукової раціональності Р. Декарта, що включала нове онтологічне підґрунтя й гносеологічні принципи класичного типу філософського пізнання. Система натурфілософського пантеїзму Б. Спінози демонструвала одну з оригінальних версій раціоналістичної методології XVII в., вчення Г. Лейбніца дають змогу прослідкувати логічний розвиток філософської традиції новоєвропейського раціоналізму, а також еволюцію метафізики XVII ст. На думку І. Лещинської, гносеологічні програми зазначених мислителів є найбільш яскравими прикладами філософських, етичних та соціально-політичних вчень Нового часу, оскільки вони є його методологічним підґрунтям [5, с. 4].

Порівняно із Ф. Беконем, представником емпіризму, Р. Декарт протиставляв абстрактній безплідності шкільної філософії таку «практичну філософію, з допомогою якої, знаючи силу й особливості дії вогню, води, повітря, зірок, небес і всіх інших оточуючих нас тіл, так само чітко, як ми знаємо особливості різних занять окремих ремісників, ми могли використовувати ці знання для застосувань і тим самим стати господарями природи» [2, с. 305]. Загально визнаним трактуванням початку формування раціоналізму класичного етапу, сутнісні ознаки якого залишаються актуальними й сьогодні, є уявлення про світ як про сукупність об'єктів, що виключають ознаки суб'єктивності, як про однорідний, лінійний, позбавлений будь-якого одухотворення, будь-якої внутрішньої активності стан. Адже його рух, його буття зумовлені механічними законами, а тому не можуть містити образ людини як суб'єкта вільної волі, що наділена здатністю цілеспрямованості й самодетермінації.

Підсумовуючи викладене, хочемо акцентувати на тому, що сформований раціоналізм як одна із методологічних парадигм Нового часу характеризується певними особливостями: перевагою дедуктивного методу, «універсальною математикою» як ідеалом і зразком будь-якої науки, ототожненням логічних та причинно-наслідкових зв'язків, тотожністю структур буття й мислення, впевненістю в тому, що людина силою свого розуму здатна сформулювати умовиводи першопричини й джерела буття, гносеологічним оптимізмом – вірою в те, що Розум не має меж, відповідно, він нескінченний у своєму розвитку. Однією із найважливіших характеристик вважаємо провідне значення науки у світоглядній картині, котра формується у людини. Будучи класиками філософії Нового часу, Ф. Бекону й Р. Декарту вдалось створити не тільки два напрями методології розвитку науки, але й суттєвим чином вплинути і на сучасний її розвиток. Можливо, одним із найвагоміших аспектів цього беззаперечного успіху є те, що вони чітко розуміли й всілякими способами підкреслювали роль науки у житті суспільства. Незалежно один від одного, проте не виключаючи й не знецінюючи внесок у розвиток науки один одного, їм удалось поставити перед людиною одну, як виявилось, із надскладних задач: використовуючи науку, навчитися управляти природними явищами. Як наслідок, індуктивний метод, в основі якого є досвід, став підґрунтям експериментальної фізики, а раціоналізм й аналітична геометрія Р. Декарта знайшли своє відображення в основі сучасної теоретичної фізики.

Список використаної літератури

1. Бэкон Ф. Сочинения: в 2-х т. Второе, исправленное и дополненное изд. Т. 2. Москва : Издательство социально-экономической литературы «Мысль», 1978. 575 с.
2. Декарт Р. Избранные произведения. Москва : Госполитиздат, 1950. 715 с.
3. Денисенко В.М. Проблеми раціоналізму та ірраціоналізму в політичних теоріях Нового часу європейської історії. Львів : «Паіс», 1997. 274 с.
4. Лейбниц Г.В. Сочинения в 4-х т. Т. 2 / Ред., авт. вступ. статьи и примеч. И.С. Нарский. Москва : Мысль, 1983. 686 с.
5. Лещинська І.І. Філософія Нового часу : посібник. В 2 ч. Ч. 1. XVII століття. Мінськ : БГУ, 2016. 151 с.
6. Мархинин В.В. Лекції по філософії науки : навчальний посібник. Москва : Логос, 2014. 428 с.
7. Моравецький О. Картезіанське тлумачення природи в контексті раціоналістичної парадигми Нового часу. *Science and Education a New Dimension. Humanities and Social Sciences*, VII (36), I: 214, 2019. С. 41–44.
8. Філософія раних буржуазних революцій / редкол.: Т.І. Ойзерман і др. Москва, 1983. 584 с.

RATIONALISM AS A METHODOLOGICAL BASIS OF NEW AGE PHILOSOPHY**Ostap Moravetskiy***Danylo Halytsky Lviv National Medical University,**Department of Philosophy and Economics**Shymzeriv str., 3a, 79010, Lviv, Ukraine*

The essence of rationalism as a methodological paradigm of New Age philosophy is considered. It is emphasized that the historical and philosophical period of the late XVI – early XVII centuries forms realities not similar to the Middle Ages, which in turn determine the emergence of a new picture of the world, the opposite of theocentric. A significant achievement of New Age philosophy is the coexistence of two methodological foundations of the scientific revolution: empiricism and rationalism. If empiricism in scientific cognition was based on the results of experience, then rationalism emphasized logic and mathematics. Despite some contradictions regarding the peculiarities of the development of science, both methodological paradigms did not exclude each other, recognizing the basic principles and patterns of their competitors: neither F. Bacon nor R. Descartes did not abandon the use of syllogism as a way of thinking, a means of determining previously discovered truths, but did not see in it the possibility of discovering new knowledge. Within one methodological paradigm, the idealist G. Leibniz in his investigations argued the critical remarks of the materialist rationalism of B. Spinoza, despite the fact that his teaching is the basis of the views of the thinker. The materialist T. Hobbes sharply criticized the dualist R. Descartes, despite the fact that it was thanks to Cartesius that he managed to “synthesize” rationalism with the sensualism of F. Bacon, in order to combine these methods into a single systematic method of cognition. R. Descartes is considered a classic of a rational approach to science. In his opinion, the method allows science not to focus on individual discoveries, but systematically and purposefully develops, including in its field of view ever wider circles of the unknown, that is, to turn science into the most important sphere of human life. It is determined that the achievements of New Age period thinkers have a significant reflection in modern science, in particular, rationalism and analytical geometry are the foundations of theoretical physics.

Key words: scientific revolution, rationalism, empiricism, scientific rationality, philosophy of the New time.